

УДК 342.72/73:(343.12+347.122)

О. В. Олькіна

ПОНЯТТЯ ТА МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАХИСТ ТА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Захист прав людини є сферою, де перетинаються інтереси людини та суспільства, закладаються фундаментальні засади демократії. Однією з ознак правової держави є можливість членів суспільства задовольняти свої потреби без загрози порушення їх прав та законних інтересів.

Питання захисту прав людини та надання правової допомоги в Україні були предметом дослідження таких науковців, як Т. О. Гуржій, І. Б. Коліушко, А. М. Колодій, Р. О. Куйбіда, А. Ю. Олійник, Ж. М. Пустовіт, П. М. Рабінович, О. Д. Святоцький, О. Ф. Фрицький, В. І. Шишкін, та інших. Проте на сьогодні у вітчизняній конституційно-правовій науці є неоднозначне розуміння змісту захисту прав людини, механізму його здійснення. Чимало дискусійних питань залишається у сфері надання фізичним особам правової допомоги. Недосконалість чинного законодавства у сфері надання правової допомоги часто призводить до неможливості належного захисту людиною своїх прав та законних інтересів, що є несумісним з цінностями демократичної та правової держави. Отже, постає необхідність у вдосконаленні механізмів захисту прав людини, зокрема, у сфері надання особі правової допомоги.

Метою статті є встановлення співвідношення між поняттями «захист прав» та «правовий захист», визначення поняття «механізм захисту прав», виявлення його складових елементів, а також розкриття змісту поняття «правова допомога».

Слід зазначити, що права людини розглядають як: соціальні можливості окремих осіб та їхніх об'єднань щодо задоволення своїх природних і соціальних потреб та відповідних вимог, котрі визнаються й охороняються суспільством, державою та міжнародним співтовариством і гарантії яких забезпечують гідний і справедливий, вільний і відповідальний розвиток та активну участь особистості в різноманітних суспільних, у тому числі правових, відносинах [1, 40]. Ключовим у наведеному визначенні прав людини є їх спроможність задовольняти різноманітні потреби людини.

Категорія «права людини» має соціальний (у широкому значенні) та юридичний зміст. Соціальний зміст визначається певними потребами людини, юридичний зміст — це певні можливості особи, які розкриваються в її юридичних правах та обов'язках. Саме потреби є головним критерієм, точкою відліку правдивості й справедливості того обсягу юридичних можливостей, які надаються суспільством (державою) за тим «рахунком», що пред'являється особою і який отримав назву «право» людини. Отже, категорія «права людини», як слушно зазначається в літературі, є двосторонньою: з одного боку — це потреби, із другого — можливості, які відображають можливий ступінь задоволення цих потреб. Потреби ж, які виражені, визнані й закріплені в юридичній нормі,

набувають статусу суб'єктивного права особи. На основі сучасної природно-правової теорії слід зазначити, що тільки за умови активної ролі держави в забезпеченні прав людини можна вести мову про трансформацію прав людини як потреб, «мінімально необхідної частки соціальних благ, без яких людина не може нормально існувати» [2, 7–8], в юридичні права. Захист прав є об'єктивною необхідністю, тому що всі права, надані особі та не забезпечені необхідними засобами захисту у випадку їх порушення, є декларативними.

Належне функціонування правової системи сучасної України можливе тільки за умови сприйняття громадянами її як засобу закріплення і відстоювання найважливіших потреб, у першу чергу безпеки. Як випливає з теорії мотивації, безпека, поряд з фізіологічними потребами (в їжі, одязі тощо), є однією із головних потреб кожної людини, необхідною умовою життєдіяльності особи, суспільства, держави. В свою чергу, узагальнено, безпека людини розуміється як такий ступінь захищеності особи, що забезпечує її сталий розвиток та базується на діяльності суспільства, гарантується державою, її органами та посадовими особами для виявлення, попередження, припинення та ліквідації наслідків загроз інтересам людини.

Наявність дієвого «конституційного захисту» людини в цілому, а також відповідальності держави перед особою є тим чинником, що формує у правосвідомості людини уявлення про справедливість, ефективність існуючої державної влади, забезпечуючи тим самим її легітимність.

Таким чином, обов'язку держави встановити дієвий механізм захисту прав людини та громадянина, для того щоб забезпечити правопорядок, кореспондує інтерес фізичної особи в ефективному захисті від порушення її прав різними суб'єктами, у тому числі і від дій чи бездіяльності будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

У науці конституційного права під забезпеченням прав і свобод людини розуміють діяльність зі створення сприятливих умов (гарантій) їх реалізації, охорони та захисту [3, 22; 4, 13]. Варто погодитись з тим, що поняття «захист прав» увіходить разом з поняттями «забезпечення прав» і «реалізація прав» до структурного понятійного ряду «здійснення права». Отже, захист прав людини — це елемент здійснення її прав, зміст якого складає діяльність держави, громадських об'єднань і самої особи щодо створення юридичних умов, що сприяють недопущенню зупинки процесу реалізації прав, а у випадку такої, його відновлення. Тобто захист прав людини слід розглядати у широкому розумінні, не тільки як діяльність по відновленню порушених прав людини (правовідновлювальний аспект), але й також як діяльність, спрямовану на забезпечення належної реалізації (правозабезпечувальний аспект) та запобігання порушенню громадянських прав людини (превентивний аспект) [5, 6].

О. В. Стремюхов ототожнює поняття «захист прав» та «правовий захист», похідним від нього вважає термін «правова захищеність», що відображає високий рівень захисту особи законом, котрий характеризується наданням особі широких конституційних прав і наявністю ефективного правового механізму їх реалізації [6, 23, 67].

Однак навряд чи варто поєднувати два взаємопов'язані, але різні за обсягом поняття «захист прав» та «правовий захист». Адже, захист прав як явище правової дійсності виявляється в різних формах: а) як правотворча, правозастосовча діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування; б) як соціальний напрямок функціонування громадянського суспільства; в) як юридична гарантія для обвинуваченого та підсудного; г) як різновид правових відносин або правомірної поведінки; д) як вид професійної правової роботи, зокрема в адвокатській діяльності; е) як інститут конституційного права.

Поняття «правовий захист» використовується у ч. 4 ст. 55 Конституції України для визначення умов звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна після використання всіх національних засобів «правового захисту». У даному контексті, виходячи з практики Європейського суду з прав людини, не кожен елемент національної системи може бути визнаний ефективним засобом захисту прав людини. Лише правові засоби повинні бути вичерпані. Тобто справа повинна обов'язково бути розглянута всіма органами, до повноважень яких належить розгляд справи по суті. Так, у справі 7729/76 щодо депортації з Великобританії зауважується, що заявник не повинен звертатись до дорадчого журі присяжних, оскільки цей орган не має повноважень розглядати справу по суті [7, 112]. Крім того, Європейський суд з прав людини у справі Сільвер та інші проти Сполученого Королівства (1983 р.), зокрема, зазначив: «Коли особа, наводячи аргументи, звертається із заявою про порушення гарантованих Конвенцією прав і свобод, вона повинна мати засоби правового захисту у відповідному національному органі як для того, щоб її питання було вирішене, так і з метою одержання, в разі необхідності, компенсації» [8, 138].

Відповідно до положень ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Проте, Конституційний Суд України не розглядає справи по суті і результатом розгляду звернення не може бути компенсація шкоди конкретному громадянину. Тобто у розумінні Європейського суду з прав людини правовий захист прав людини в Україні здійснює лише система судів загальної юрисдикції.

Захист прав і свобод людини та громадянина України, в широкому розумінні, являє собою систему норм, інститутів, процедур, що гарантують суб'єктивні права людини і громадянина. Елементи захисту прав людини знаходяться у постійній динаміці. Аби розкрити їх взаємозв'язок і взаємодію, а також стадії здійснення захисту прав людини, виявити особливості, проаналізувати питання вдосконалення процедур і порядку забезпечення прав і свобод людини і громадянина, насамперед необхідно звернутися до категорії «механізм захисту прав людини».

В юридичній науці під механізмом традиційно розуміють спосіб функціонування, систему засобів взаємодії. Проте щодо визначення змісту механізму захисту прав людини думки вчених розходяться. Часто поняття механізму захисту прав людини і громадянина зводиться до її конституційних та інших

гарантій [9, 62–64]. Слід відмітити, що гарантії — це механізм захисту прав людини і громадянина у вузькому значенні. Водночас варто підтримати більш широкий підхід до визначення механізму захисту прав людини [10, 59–60] та включити в нього соціальні інститути, такі складові елементи, як цінності, засоби, у томі числі засоби масової інформації, та процедури, що містять соціальні гарантії проти свавілля законодавчої та виконавчої влади, правоохоронних та інших органів щодо фізичної особи.

Підсумовуючи викладене, можна запропонувати таку дефініцію: механізм захисту прав людини — це гарантована Конституцією, законами та підзаконними актами система загально визначених міжнародних, державних і недержавних (громадських) засобів та інститутів, а також законних дій самої особи, діяльність і взаємодія яких спрямована на забезпечення належної реалізації, запобігання порушенню основних прав людини або їх відновлення у випадку порушення.

Конституційна захищеність прав людини забезпечується взаємопов'язаними нормативною та інституційно-організаційною системами захисту.

Основою нормативної системи захисту є Конституція України, що закріплює низку юридичних засобів захисту прав людини, використання яких має забезпечити задоволення потреби у захисті її прав. Зокрема, встановлюються спеціальні права, що мають сприяти задоволенню потреби людини у захисті її прав та інтересів, наприклад право на страйк (ст. 44) та право на правову допомогу (ст. 59). Гарантується звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, норми якої мають пряму дію та найвищу юридичну силу (ст. 8).

Інституційно-організаційна система захисту прав людини — це система органів публічної влади України, їх посадових осіб та інших уповноважених суб'єктів, інститутів громадянського суспільства та міжнародних інституцій, а також їх практична діяльність, спрямована на забезпечення належної реалізації, запобігання порушенню і відновлення порушених прав людини.

В межах цієї системи можна виділити декілька рівнів захисту прав людини:

1. Самозахист (необхідна оборона, відмова від виконання явно злочинного наказу тощо), що здійснюється безпосередньо особою, права якої порушуються.

2. Недержавний захист, що забезпечується інститутами громадянського суспільства. Наприклад, діяльність політичних партій та громадських організацій, в яких громадяни України об'єднуються для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (ст. 36). Особливу роль у захисті прав людини відіграє адвокатура України, спеціалізоване професійне громадське об'єднання, що покликане виконувати важливе соціальне призначення по забезпеченню права громадян на захист від обвинувачень та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах. Адвокатура є правозахисною інституцією, яка реалізує свої повноваження у тісній взаємодії з судами, органами нотаріату, реєстрації актів громадянського стану, державної виконавчої служби, судово-експертними установами та іншими державними і недержавними установами.

3. Державний захист прав людини відбувається під час діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а також правоохоронних органів з метою підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права людини. Особливу роль у захисті прав людини відіграє Президент України, Уповноважений Верховної Ради України та Конституційний Суд України.

4. Міжнародні стандарти прав людини забезпечуються діяльністю міжнародних контрольних інституцій, особливо Європейського суду з прав людини.

Реалізація правозахисної мети діяльності зазначених вище інституцій відбувається у формі охорони прав людини (попередження порушення), безпосереднього захисту прав людини, а також надання правової допомоги.

Слід зауважити, що Конституція України закріплює «право на захист», яким наділяється спеціальний суб'єкт — обвинувачений чи підсудний, а для його забезпечення в Україні діє адвокатура, та право на правову допомогу (в Кримінально-процесуальному кодексі України та Законі України «Про адвокатуру» — «юридична допомога»). Конституційний Суд України розуміє право кожного на «правову допомогу» як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [11].

У довідковій літературі наводиться тлумачення права на правову допомогу — одного з конституційних прав громадян, яке покликане забезпечити правовий захист прав людини в судовому та інших процесах, надається кожному, хто потребує правової допомоги і звертається за нею та здійснюється у формі: надання юридичних консультацій і роз'яснень із юридичних питань, усних і письмових довідок щодо законодавства; складання заяв, скарг та інших документів, що мають юридичну силу; засвідчення копій відповідних документів; здійснення представництва в суді та інших державних органах; правове забезпечення підприємницької діяльності громадян тощо [12, 456].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» безоплатна правова допомога — правова допомога (надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення), що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Вказаний закон розмежовує поняття первинної та вторинної безоплатної правової допомоги.

Безоплатна первинна правова допомога включає такі види правових послуг: надання правової інформації, надання консультацій і роз'яснень з правових питань, складання заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації (ст. 7). Безоплатну правову допомогу надають органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи приватного права та спеціалізовані установи усім особам, які перебувають під юрисдикцією України.

Безоплатна вторинна правова допомога — вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, включає такі види правових послуг: захист від обвинувачення; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру. Її можуть надавати центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом; адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі на підставі договору [13].

Отже, захист прав людини у конституційно-правовій науці перш за все розглядається як елемент забезпечення права. Він являє собою систему конституційних норм та принципів; практичну діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на забезпечення належної реалізації, запобігання порушенню і відновлення порушених прав людини в Україні. Правова допомога — це вид професійної діяльності певних суб'єктів, як правило адвокатів, яка здійснюється у консультативній формі (надання консультацій та роз'яснень із правових питань, усних і письмових довідок щодо положень чинного законодавства України, складання заяв, скарг та інших документів правового характеру) та шляхом виконання представницько-захисних функцій (здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на державну безоплатну правову допомогу у суді, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту осіб у кримінальному процесі).

Література

1. Назаров Б. Л. Права человека. История, теория и практика / отв. ред. Б. Л. Назаров. — М.: Русслит, 1995. — 304 с.
2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович. Вид. 9-те, зі змінами. — Львів: Край, 2007. — 192 с.
3. Наливайко О. І. Правовий захист людини як предмет дослідження загальної теорії права // Держава та право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — Вип. 12. — С. 18–24.
4. Домбровська О. В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Домбровська; Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2005. — 19 с.
5. Дір І. Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / І. Ю. Дір; Ін-т законодавства ВР України. — К., 2010. — 20 с.
6. Стремоухов А. В. Правовая защита прав человека: теоретический аспект: дис. ... д-ра юрид. наук / А. В. Стремоухов. — С.Пб., 1996. — 423 с.
7. Mikaelson Laurids. European Protection of Human Rights, The Practice and Procedure of the European Commission of Human Rights on the Admissibility of Applications from Individuals and States / Mikaelson Laurids. — Alphen and den Rijn, 1980.
8. Донн Гом'єн. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Донн Гом'єн. — Л.: «Кальварія», 2000. — 172 с.
9. Лукашева Е. А. Межнациональные конфликты и права человека // Права человека и межнациональные отношения. — М., 1994. — 132 с.
10. Глушенко П. П. Социально-правовая защита конституционных прав и свобод граждан. Тео-

- рия и практика : монография / П. П. Глушенко ; под общ. ред. В. П. Сальникова. — С.Пб. : Изд-во Михайлова В. А., 1998. — 448 с.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голована Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 // Вісник Конституційного суду України. — 2009. — № 6. — Ст. 32.
  12. Великий енциклопедичний юридичний словник / [ред. Ю. С. Шемшученко]. — К. : Юрид. думка, 2007. — 992 с.
  13. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 51. — Ст. 577.

Анотація

Олькіна О. В. Поняття та механізм реалізації права особи на захист та правову допомогу. — Стаття.

Стаття присвячена з'ясуванню змісту захисту прав для людини в Україні, виокремленню категорій «захист прав» та «правовий захист», а також визначенню механізму захисту прав та надання правової допомоги фізичним особам.

Ключові слова: захист прав, правовий захист, правова допомога.

Аннотация

Олькина Е. В. Понятие и механизм реализации права человека на защиту и правовую помощь. — Статья.

В статье рассматривается проблема защиты прав человека в Украине, обосновывается разделение категорий «защита прав» и «правовая защита», а также раскрывается механизм защиты прав и оказания правовой помощи физическим лицам.

Ключевые слова: защита прав, правовая защита, правовая помощь.

Summary

Olkina O. V. The concept and mechanism of the individual right to legal protection and legal assistance. — Article.

The article is devoted to the problem of legal protection of people in Ukraine. It also analyses the categories «protected rights» and «legal protection», which should be clearly distinguished. The article also considers the mechanism of protection and legal assistance of individuals.

Keywords: protection, legal protection, legal assistance.

УДК 342.74(477)

Л. О. Гаманюк

ЮРИДИЧНИЙ ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОBOB'ЯЗОК В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ

Необхідним компонентом оптимальної взаємодії держави, права та особистості виступають юридичні обов'язки, без яких неможливі ні збалансована правова система, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок, ні інший стан і прояви суспільного життя. Не випадково елементом правового статусу людини та громадянина є юридичні обов'язки. У юридичних обов'язках не лише фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими,

© Л. О. Гаманюк, 2012